

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشگاه گیلان

دانشکده علوم انسانی

گروه الهیات

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته نهج البلاغه

عنوان :

مستند سازی اشعار مندرج در دیوان منسوب به امیر المؤمنین (علیه السلام)

با سخنان آن حضرت

استاد راهنما : حجه الاسلام دکتر عبدالله موحدی محب

استاد مشاور: حجه الاسلام دکتر علی حسین زاده

به وسیله :

کریم آشوری دارگانی

۱۳۹۰ بهمن

تقدیم به :

**محضر مقدّس امیر المؤمنین حضرت علی بن ابیطالب علیه افضل
صلوات المصلّین که از درد تنهایی و بی کسی سر در چاه می برد
و اسرار خویش را در زمین به امانت می سپرد .
امید که این تلاش اندک مورد پذیرش و لطف حضرت قرار گیرد.**

تشکر و سپاس :

حمد و سپاس خدای را که توفیق کسب دانش و معرفت را به ماعطافر مود .
بر خود لازم می دانم از تمامی اساتید بزرگوار به ویژه اساتید دوره کارشناسی
ارشد که مراد تحصیل علم و معرفت و فضائل اخلاقی یاری نموده اند ،
از استادگرامی و بزرگوار جناب حجه الاسلام دکتر عبدالله موحدی محب که
راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق ، پژوهش و نگارش این پایان نامه تقبل
نمودند ،

از جناب حجه الاسلام دکتر علی حسین زاده که بعنوان استاد مشاور با
راهنمایی خود مرا مورد لطف قرار دادند ،

از جناب دکتر روح الله صیادی نژاد استاد ناظر تحصیلات تکمیلی و سایر همکاران
محترمشان در تحصیلات تکمیلی دانشگاه ،

از خانواده صبورم که رنج هجرتی دوساله را تحمل نمودند ،

از والدین عزیزم که بذرعشق به مولا علی (ع) را در وجودم نهادند

صمیمانه تقدیر و تشکر نمایم .

چکیده:

ظهور کاملترین دین الهی در سرزمین خطابه و شعرو بلاغت موجب شد که این هنر لطیف خدادادی و این ابزار رسانه ای کار ساز که تاپیش از آن در خدمت اهداف مادی و تعصبات موهوم نژادی و قبیله ای و برضد ارزشهای انسانی بود، رشد و تعالی یابد و به یکی از مهمترین اسباب اصلاح جامعه ی بشری تبدیل شود.

از صدر اسلام با ارشادات پیامبر اسلام (ص) شعرو شاعری در خدمت اهداف والای رسالت قرار گرفت و ابزاری برای نهادینه کردن مفاهیم دینی و عقیدتی به شمار آمد.

پس از پیامبر (ص) ائمه معصومین (ع) نیز از این رسانه موثر در موارد لزوم بهره برداری کافی نمودند و با تأکید بر نقش اساسی وزیر بنایی قرآن به اصلاح و نقد و جهت دهی دینی به شعر و شاعران پرداختند و در موقعیت های مناسب به شکل های گوناگون اقدام به دفاع و تمجید از آنان نموده و یا گاهی خود به سرودن شعر روی آورده و با صراحت دیدگاه خود را در مورد شعری یا شاعری ابراز می داشتند .

در طول تاریخ اسلام عالمان و ادیبان بسیاری اقدام به گرد آوری و تدوین سروده های منسوب به ائمه (ع) و به ویژه امام علی (ع) نموده اند، این اشعار در بسیاری از کتب و منابع معتبر ادبی و تاریخی ذکر شده اند افزون بر آن روایات بسیاری از ائمه (ع) نقل شده که در متن آنها ابیاتی از امام علی (ع) آورده شده است.

سابقه تدوین اشعار امام (ع) به نیمه اول قرن چهارم هجری برمی گردد .

اشعار منسوب به امام علی (ع) دست مایه ی تألیف و تحقیق بسیاری از بزرگان عرصه ی ادب و فرهنگ اسلامی شده است و در مورد انتساب یا عدم انتساب اشعار موجود در دیوان به امام (ع) سخنان بسیاری مطرح و داوری های گوناگونی صورت گرفته است .

اشعاری که در دیوان منسوب به امام علی (ع) است یا از سروده های خود حضرت است یا حضرت در ضمن سخن خود به شعری از یک شاعر استشهاد نموده و یا شاعرانی معنا را از امام (ع) گرفته و آن را به نظم آورده اند و یا زبان حال یا حالتی از حالات امام (ع) را با زبان شعر بیان داشته اند در عین آنکه خود حضرت نیز با شعرو شاعری بیگانه نبوده اند و پرداختن به شعر توسط آن بزرگوار و سایر امامان (ع) به عنوان اشتغال مداوم به مثابه یک شاعر نبوده است .

کلمات کلیدی: مستندسازی ، دیوان اشعار ، امام علی (ع) ، حدیث ، خطبه ، نامه ، حکمت.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	طرح تحقیق
۲	مقدمه
۴	فصل اول : کلیات
۵	تبیین موضوع
۷	ضرورت موضوع
۷	پیشینه پژوهش
۸	سوالات اساسی
۸	روش تحقیق
۸	ساختار پژوهش
۱۰	فصل دوم: دیوان امام علی(ع) از آغاز تا امروز
۱۱	۱- نسخه ها و نقل های دیوان
۱۱	۱-۱-گردآوری های دیوان
۱۴	۱-۲- کتاب شناسی
۱۴	۱-۲-۱- متن
۱۵	۱-۲-۲- ترجمه و شرح
۱۶	۱-۳- نسخه شناسی
۱۶	۱-۳-۱- متن
۱۹	۱-۳-۲- ترجمه و شرح
۲۱	۱-۳-۳- منتخب
۲۱	۲- اعتبار دیوان
۱۲۸	۳- سخن بزرگان درباره دیوان
۱۳۹	فصل سوم: حضرات معصومین علیهم السلام و شعر
۱۴۰	۱- دیدگاه حضرات معصومین علیهم السلام در مورد شعر و شاعران
۱۴۰	۱- اشعار از جاهلیت تا اسلام
۱۴۶	۱-۲ شعر عقیدتی
۱۴۶	۱-۲-۱ اشعررنا
۱۴۷	۱-۲-۲ شعر فخر و طعن
۱۴۷	۱-۲-۳ شعر سیاسی
۱۴۸	۱-۲-۴ شعر مدح
۱۴۹	۱-۳- تمثیل به شعر دیگران توسط ائمه(ع)
۱۵۲	۱-۴- شعرو زمان و مکان
۱۵۲	۱-۵- سرودن شعر توسط اهل بیت (ع)

۱۵۵	۱-۶- تأییدشاعران حق گو
۱۵۵	۱-۷- موازنه بین شاعران
۱۵۷	۱-۸- قرآن یا شعر؟
۱۵۸	۲- بخش های مآثور دیوان
۱۸۷	فصل چهارم: مستند سازی اشعار دیوان با سخنان امام(ع)
۱۸۸	۱- امام(ع) و اخلاق
۲۱۵	۲- امام(ع) و دنیا
۲۲۱	۳- امام(ع) و سایر موضوعات
۲۳۴	خاتمه
۲۳۵	نتیجه گیری
۲۳۶	پیشنهادها
۲۳۷	فهرست منابع و مآخذ
۲۳۹	فهرست مجلات
۲۴۰	چکیده انگلیسی
۲۴۱	عنوان انگلیسی

طرح تحقيق

مقدمه

سخنان امیر المؤمنین (ع) از دیرباز در تاریخ اسلام با دو امتیاز همراه بوده است و همراه با آنها شناخته می شده است. یکی فصاحت و بلاغت و دیگری چند بعدی بودن آن. هر یک از این دو امتیاز به تنهایی کافی است سخن مولا (ع) را در میان تمامی سخنپس از کلام الهی و سخنان پیامبر (ص) در اوج والایی و اعتبار نشانند. توأم شدن این دو با یکدیگر، یعنی اینکه سخنی در مسیرها و میدان های گوناگون و احیاناً متضاد کمال فصاحت و بلاغت خود را حفظ کرده باشد، سخن علی (ع) را قریب به حد إعجاز قرار داده است بدین روی سخنان آن حضرت (ع) در حد وسط کلام مخلوق و کلام خالق قرار گرفته است و بزرگان درباره اش گفته اند :

" فوق کلام المخلوق و دون کلام الخالق " ^۱

سخنان حضرت از چنان فصاحت و بلاغتی برخوردار است که بزرگان عرصه ی ادبیات عرب و غیر آن بسان پروانه ای گرد آن گشته و بال و پر سوخته اند .

سید رضی در وصف و ستایش سخنان حضرت می نویسد : " امیر المؤمنین آبشخور فصاحت و ریشه و زادگاه بلاغت است اسرار مستور بلاغت از وجود او ظاهر گشت و قوانین آن از او اقتباس شد . هر گوینده ی سخنور از او دنباله روی کرد و هر واعظ سخندانی از سخن او مدد گرفت . در عین حال به او نرسیدند و از او عقب ماندند بدان جهت که بر کلام او نشانه ای از دانش خدایی و بویی از سخن نبوی موجود است . " ^۲

ابن ابی الحدید معتزلی در مقدمه شرح خود آورده است : " به حق ، سخن علی [ع] را از سخن خالق فروتر و از سخن مخلوق فراتر خوانده اند . مردم همه دو فن خطابه و نویسندگی را از او فرا گرفته اند . " ^۲

وی در شرح نامه امام (ع) به عبدالله بن عباس پس از فتح مصر به دست سپاهیان معاویه و شهادت محمد بن ابی بکر (ره) می نویسد :

^۱ - سیری در نهج البلاغه - مرتضی مطهری - ص ۲۵

^۲ - همان ص ۳۱

^۳ - شرح نهج البلاغه ، ابن ابی الحدید ، ج ۱ ، ص ۲۸

"فصاحت را ببین که چگونه زمام خود را به دست این مرد داده و مهار خود را به او سپرده است ، نظم عجیب الفاظ را تماشا کن یکی پس از دیگری می آیند و در اختیار او قرار می گیرند . مانند چشمه ای که خود به خود بدون زحمت از زمین بجوشد" ^۱ .

جاحظ با آن همه ارج و اعتباری که در ادبیات عرب دارد نسبت به سخنان حضرت می گوید :

"دوست داشتم همه مصنفاتم را می دادم و نسبتشان را از خود می بریدم و آنگاه سه کلمه از کلمات منسوب به علی ابن ابی طالب [ع] را به جای آن می گرفتم و به من منسوب می شد" ^۲

از شخصیتی که در مقام فصاحت و بلاغت و بدیهه گوئی و بیان شیواترین سخنان بدون تکلف و پیش نویس از چنان جایگاهی برخوردار است که بزرگان این عرصه در حسرت درک جمله ای از جملات آن بزرگوار مانده اند، چندان دور نمی نماید که از نعمت ذوق و قریحه ی شعری نیز برخوردار باشد . آن هم از شخصیتی که در محیطی متولد شده و رشد یافته که مهد شعرو شاعری است و بازار عکاظ آن و مجالسی که برای شعر و مشاعره در آن برپا بوده بر همگان شناخته شده است و در خانواده ای تربیت و رشد یافته که از جد و پدر و برادرش اشعار زیادی با آن فصاحت و شیوایی نقل شده است .

^۱ - همان ج ۱۶ ص ۳۰۱

^۲ - معارج نهج البلاغه ، علی بن زید البیهقی الانصاری ، تحقیق اسعد الطیب ، ج ۱ ص ۱۱

فصل اوّل: کلیّات

تبیین موضوع :

دیوان اشعار منسوب به امام علی (ع) یکی از متون کهن ادب عربی است که سابقه ی تدوین آن به نیمه ی اول قرن چهارم هجری برمی گردد . قدیمی ترین دیوان با نام "کتاب شعر علی" گرد آورده ی ابو احمد عبدالعزیز بن یحیی الجلودی الازدی البصری متوفی ۳۳۲ هـ شناخته شده است.^۱

کهن ترین تدوین موجود از سروده های منسوب به امیرالمؤمنین (ع) با نام "سلوه الشیعه" گردآورده ی ابوالحسن علی بن احمد فنجگردی نیشابوری متوفی ۵۱۳ هـ است. و کهن ترین نسخه دست نویس موجود از دیوان امام با نام "انوار العقول فی اشعار وصی الرسول (ص)" گردآورده ی قطب الدین محمد بن حسین بیهقی کیدری (متوفی بعد از سال ۵۷۶ هـ) از اعلام قرن ششم هجری است .

کهن ترین ترجمه و شرح فارسی موجود دیوان از قاضی میر حسین میبیدی متوفی ۹۱۱ هـ می باشد .

در طول اعصار و قرون متمادی که از تدوین اشعار منسوب به امیرالمؤمنین (ع) می گذرد بحث و گفتگوهای بسیاری در مورد درستی انتساب اشعار به حضرت درمیان صاحب نظران جریان داشته است (که ما دربخش سوّم از فصل دوّم این نوشتار برخی از این اقوال را ذکر می کنیم) و شرح های بسیاری به زبانهای مختلف بر آن نوشته شده است و مشتاقان بسیاری را به سوی خود جلب کرده است .

موضوعاتی که در دیوان اشعار منسوب به امیرالمؤمنین (ع) آمده است عبارتند از :
اصول عقاید، اخلاق و عرفان، دعا، سیاست و اجتماع ، مدیریت، انسان شناسی، آئین جنگاوری و دفاع و ...

^۱ - الذریعه ، آقابزرگ تهرانی ، ج ۱/۹ ، ص ۱۰۱

در اینکه اشعار این دیوان انشاء امیرالمؤمنین (ع) است یا انشاد خواندن شعر دیگران توسط امام (ع) و یا تمثّل ایشان به شعر دیگران یا قول امام علیه السلام است که دیگران به نظم درآورده اند فراوان سخن گفته شده است .

به هر صورت اشعار دیوان از این حالات خارج نیست . یا صدور آن از جانب امام (ع) تا حدودی مورد اطمینان است مانند رجزها و اشعاری که در کتب و منابع معتبر از حضرت دانسته شده است و یا شعر از شاعر دیگری است و حضرت به آن تمثّل جسته است که در نهج البلاغه از این نمونه زیاد به چشم می خورد و یا دیگران معنی را از امام (ع) گرفته اند و به شعر درآورده اند و یا شرح واقعه ای یا حالتی از حالات امام (ع) را به صورت زبان حال به شعر بیان کرده اند .

در اینکه خود حضرت ذوق شعری داشته اند و به مناسبت هایی اشعاری را می سروده اند تردیدی در بین صاحب نظران نیست . ابن عبدربه آندلسی از سعید بن مسیب نقل کرده که :
"ابوبکر شاعر بود ، عمر شاعر بود و علی شاعر ترین آنها بود ."^۱

ابن شهر آشوب (م ۵۸۶ ه ق) می نویسد : "از شگفتی کار او [امیرالمؤمنین (ع)] در این باره آن است که هیچ دانشی نیست که اهل آن دانش ، علی (ع) را پیشوای خود ندانند [ابن شهر آشوب دانشها و دانشوران گوناگونی را می شمارد تا به شاعران می رسد] و گروهی از آنان شاعران هستند و علی سرآمد شاعران است . جاحظ در کتاب البیان و التّبیین و در کتاب فضائل بنی هاشم و بلاذری در انساب الاشراف گفته اند که : علی شاعر ترین صحابه و فصیح ترین آنها و سرآمد خطبا و کاتبان است ."^۲

با این همه، انگیزه حضرت در شعر گفتن شاعرانه نبوده است به خصوص در زمانی که درخشش آسمانی آیات قرآن اجازه عرض اندام به کلامی دیگر را نمی داد و شعر جاهلی با آن بلاغتی که داشت در برابر آیات نورانی قرآن رنگ باخته بود .

دیوان منسوب به امام (ع) از نمونه های ممتاز میراث گرانبهای فرهنگ و ادبیات اسلامی است که لازم است آن را پاس بداریم و در حد توان از آن بهره جوییم. شاید بتوان ادعا کرد که این دیوان تنها دیوانی است که ویژه ی طبقه ی خاص و یا دانشجویان رشته ی خاصی نیست و هر کس با هر سلیقه و نیازی می تواند از آن بهره مند شود .

^۱ - العقد الغرید - ج ۵ ، ص ۲۴۸

^۲ - مناقب آل ابی طالب - ج ۲ - ص ۵۹-۵۰

اگر در مجموعه ی میراث ادبی اسلام و منابع حدیث و تفسیر جستجویی داشته باشیم می بینیم که افراد بسیاری، اشعاری از امام (ع) را در کتابهای خود آورده اند و از آن جمله می توان این افراد را نام برد . (فصلنامه علوم حدیث ، شماره ۱۲، تابستان ۷۸، جویا جهانبخش)

- ابوالحسن علی بن محمد الماوردی البصری (ت ۴۵۰ه) در کتاب ادب الدنيا والدین
- ابواسحاق الحصری القيروانی (ت ۴۵۳ه) در کتاب زهر الاداب و ثمر الالباب
- ابن عبد البر (ت ۴۶۳ه) در کتاب بهجه المجالس و انس المجالس
- شبلنجی (ت ۵۳۰ه) در نور الابصار فی مناقب آل بیت النبى المختار
- شهاب الدین محمد الابشیهی (ت ۸۵۰ه) در المستطرف فی کل فن مستطرف
- قاضی قضاعی (متوفی ۴۵۴ه) در کتاب دستور معالم الحکم و مأثور مکارم الشیم
- سبط ابن الجوزی (م ۶۵۴ه) در کتاب تذکره الخواص
- ابو البرکات محمد الباغندی الشافعی (م ۸۷۱ه) در کتاب جواهر المطالب
- علی فهمی بن شاکر الموستاری در کتاب حسن الصحابه فی شرح اشعار الصحابه .
- علامه محمد باقر مجلسی (م ۱۱۱۱ه) در کتاب بحار الانوار
- علامه محمد حسین امینی (م ۱۳۹۰ه) در کتاب الغدير

ضرورت موضوع :

در اینکه این اشعار همان گونه که گفتیم انشاء یا انشاد یا قول یا تمثّل امیرالمؤمنین (ع) است در بین صاحب نظران اختلاف است . و بررسی صحت و سقم انتساب این اشعار به حضرت امیر (ع) پژوهش های بسیاری را در بر گرفته و پژوهش های جامعی را همچنان طلب می کند . بدین روی ضروری می نماید که اشعار دیوان با ذکر مصادر و منابع با سخنان حضرت امیر (ع) مستند سازی شود تا بتوان به عنوان سخن امام معصوم (ع) با وثاقت بیشتری بر آن تأکید کرد و بدان استشهاد نمود .

پیشینه ی پژوهش :

در این زمینه اقدامات قابل تحسینی صورت گرفته از جمله :
آیت الله حسن حسن زاده آملی در جلد ۱ تکمله منهاج البراعه مرحوم خوئی ، سراینده بسیاری از اشعار منسوب به امیرالمؤمنین (ع) را با ذکر مأخذ نام برده است .

همچنین استاد محمدباقر محمودی در جلد ۱۴ نهج السعاده که به عنوان مستدرک نهج البلاغه تالیف نموده و توسط وزارت فرهنگ و ارشاد چاپ شده است، به ذکر مصادر و منابع اشعار منسوب به امام پرداخته اند .

دکتر ابوالقاسم امامی در تصحیح و ترجمه دیوان امام علی (ع) که کامل ترین دیوان موجود است و توسط انتشارات اسوه به چاپ رسیده (و ملاک عمل مادرین نوشتار است) ، مقدمه و تعلیقه ای دارند که به ذکر برخی از مصادر و منابع اقدام نموده اند .

علامه سید محسن امین اقدام به جمع آوری اشعار امام « علی الرأویه الصحیحه » نموده اند . ما در این نوشتار سعی بر آن داریم تا به لطف الهی به این مهم پردازیم و در حد بضاعت خویش و با استعانت از انفاس قدسیه حضرت امیر (ع) مصادر و منابع اشعار ذکر شده در دیوان منسوب به امیرالمؤمنین (ع) را از متون مختلف گردآوریم .

سؤالات اساسی:

در این نوشتار به لطف خداوند در پی یافتن پاسخی برای این سؤالات هستیم.

- ۱- آیا امیرالمؤمنین علیه السلام شعری سروده اند؟
- ۲- چه مقدار از اشعاری که به امام علی علیه السلام نسبت داده اند سندروایی دارد؟
- ۳- بزرگان عرصه ی علم وادب وفرهنگ درمورد دیوان منسوب به حضرت چه نظری داشته اند؟
- ۴- شعروشاعری نزد ائمه علیهم السلام چه جایگاهی دارد؟
- ۵- اشعارمنسوب به امیرالمؤمنین علیه السلام چقدرباسخنان آن حضرت همخوانی دارند؟
- ۶- چه افرادی درطول تاریخ اسلام به جمع آوری اشعار منسوب به حضرت پرداخته اند؟

روش تحقیق:

در این پژوهش ازروش تحلیلی ،توصیفی وازروش تحقیق کتابخانه ای استفاده نموده ایم.

ساختار پژوهش :

در این پژوهش بعد از مقدمه ای که تقدیم شد بحث را در چهار فصل پی می گیریم .

فصل اول : کلیات (که از نظر شماگذشت)

فصل دوم :دیوان امیرالمؤمنین (ع)ازآغاز تاامروز

۱- نسخه ها و نقل های دیوان

۲- اعتبار دیوان

۳- سخن بزرگان در مورد دیوان

فصل سوّم: حضرات معصومین علیهم السّلام و شعر

۱- دیدگاه حضرات معصومین علیهم السّلام در مورد شعر و شاعران

۲- بخش های مأثور دیوان

فصل چهارم: مستند سازی اشعار دیوان با سخنان حضرت علی (ع) .

۱- امام (ع) و اخلاق

۲- امام (ع) و دنیا

۳- امام (ع) و سایر موضوعات

و در آخر خاتمه ای شامل : نتیجه گیری ، پیشنهادها، چکیده ی انگلیسی و فهرست منابع و مأخذ آورده ایم.

در این پژوهش، دیوان امام علی (ع) ترجمه دکتر ابوالقاسم امامی ملاک عمل است و شماره قطعات براساس کتاب مذکور آورده شده است.

فصل دوّم:

دیوان امام علی (ع) از آغاز تا امروز

۱- نسخه ها و نقل های دیوان

ازسده های اول حکومت اسلامی مفاهیم بلند سخنان حضرات معصومین علیهم السلام توجه دوست و دشمن را به خود جلب کرده وادیبان و فرهیختگان بسیاری دراین دریای بیکران معارف غواصی نموده و مرواریدهای باارزشی رایافته و به مشتاقان عرضه نموده اند از آن جمله اشعار منسوب به امیرالمومنین (ع) است که کتابهای متعددی پیرامون آن به رشته تحریر درآمده است.

تازه ترین و جامع ترین تحقیقی که در باره ی گردآوری های انجام شده ی اشعاردیوان امام علی (ع) صورت گرفته، به شرح ذیل است که درسه بخش تقدیم می گردد^۱:

۱-۱- گردآوری های دیوان

۱- اولین گردآوری را عبدالعزیز جلّودی (م ۳۲۲ ه) به انجام رسانده است . نجّاشی در این باره می گوید :

"او کتاب هایی دارد که مردم آنها را ذکر کرده اند ، از جمله: کتاب مسند امیر المومنین [ع] ، کتاب خطبه های او [ع] ، کتاب شعراو ، کتاب قضاوت علی [ع] ، کتاب نامه های علی [ع] ، کتاب مواعظ او [ع] ، کتاب دعا های او [ع] ."^۲

صاحب « الذریعه » نیز : بر این صحّه گذارده و آن را کهن ترین دیوان نامیده است .^۳
از این دیوان اثری به دست نیامده است .

۲- دومین گردآوری را ابوالحسن علی بن احمد بن محمد فنجگردی نیشابوری (م ۵۱۳ ه) به انجام رسانده است . نام دیوان او « تاج الاشعار » یا « سلوه الشیعه » است که در سال ۱۳۸۴

^۱ - فصلنامه علوم حدیث ، شماره ۹ ، پاییز سال ۱۳۷۷ ص ۹ ، مهریزی - مهدی

^۲ - رجال نجاشی - ص ۱۶۷

^۳ - الذریعه الی تصانیف الشیعه - شیخ آقا بزرگ تهرانی - ج ۱/۹ - ص ۱۰۱

توسط پژوهشگر ارجمند "جويا جهانبخش" پژوهش و احيا شده و توسط انتشارات مركز اسناد مجلس شورای اسلامی چاپ شده است .

در این دیوان بنا به گفته ی کیدری [صاحب « انوار العقول »] دوپست بیت گرد آمده است . این دیوان نخستین مأخذ « انوار العقول » کیدری است .^۱

نسخه های خطی ای که از آن موجود است عبارتند از:

الف. نسخه ای در کتابخانه ی مجلس به شماره ۲۷۰۹۹/۴

ب. نسخه ای در کتابخانه مدرسه ی سپه سالار^۲

گویا شیخ آقا بزرگ نیز نسخه سپه سالار را دیده است. ایشان می گویند: ۱۳۸ بیت آن ضمن مجموعه ای در کتابخانه موجود است .^۴

۳- دیوان امیرالمؤمنین ، گردآورده ی یکی از اعلام که بنا بر سخن صاحب « انوار العقول » از مجموعه فنجگردی بزرگتر بوده است . برخی شعرهای آن به نقل از محمد بن اسحاق (م ۱۵۱هـ) صاحب کتاب « سیره النبی » و برخی دیگر از متون کتابها گردآمده است. این دیوان دومین مأخذ « انوار العقول » است .^۵ از این دیوان بیش از این اطلاعی در دست نیست .

۴- دیوان امیرالمؤمنین گردآورده ی ابن الشّجری هبه الله بن علی بن محمد (۴۵۰ - ۵۴۳ هـ) این دیوان سومین مأخذ « انوار العقول » است .^۶

۵- الحدیقه الانیقه، گردآورده محمد بن حسین بن حسن بیهقی کیدری (م ۵۴۸ هـ) . کیدری می گوید : " این دیوان گزیده ی اشعار جمع آورده فنجگردی و دیوانی دیگر از امیر المؤمنین (ع) در زمینه ادب و اندرز است ."

صاحب الذریعه حدس می زند که نسخه تاریخ ۸۰۷ قمری آن را در کتابخانه ی خوانساری دیده است.^۷ از این دیوان نیز نشانی به دست نیامده است .

۶- انوار العقول فی اشعار وصی الرسول (ص) . این دیوان مفصل کیدری است که شعرها را به ترتیب الفبایی قافیه ها گرد آورده و مأخذ بسیاری از شعرها را از دیوانهای سه گانه گذشته و سایر کتب باز گفته است .

^۱ - همان - ج ۲ - ص ۴۳۲ و ج ۳ - ص ۲۰۵

^۲ - فهرست نسخه های خطی مجلس ، ج ۲۵ - ص ۱۰۸

^۳ - فهرست نسخه های خطی مدرسه سپه سالار - ج ۲ - ص ۴۴۷

^۴ - الذریعه - ج ۱۲ - ص ۲۲۳

^۵ - همان - ج ۲ - ص ۴۳۲ - و ج ۱/۹ - ص ۱۰۱

^۶ - همان - ج ۲ - ص ۳۱۶

^۷ - همان - ج ۲ - ص ۴۳۲ و ج ۱/۹ ص ۱۰۱ و ج ۶ ص ۳۸۱

آغاز این دیوان ، « الحمدالله الذی دانت لعزته الجبابره و تضععت دون عظمته الأكاسره. . . » و پایان آن « هذا ما أكدی الیه کدی . . . » می باشد .

شیخ آقا بزرگ معتقد است یک نسخه آن را دیده است . چنانکه بر این باور است که دیوان چاپی معروف به نام دیوان امیرالمؤمنین در ترتیب به « انوار العقول » نزدیک است ؛ فقط اسانید و بسیاری از شعر ها را از قلم انداخته اند .^۱

دکتر امامی نیز در ترجمه انوار العقول بر همین مطلب تأکید دارد . از این کتاب نسخه هایی در دست است :

الف. کتابخانه ملی ، ش ۴/۱۶۲۹ ، به خط نسخ تاریخ کتابت : ۹۰۸ هـ ، ۱۳۷ برگ با ترجمه فارسی زیر نویس .^۲

ب. کتابخانه فاضل خوانساری ، ش ۱۶۰ ، به خط نسخ تاریخ کتابت : ۸۰۷ هـ^۳

ج. کتابخانه فیضیه ، ش ۲۰۵۶ به خط نسخ کاتب ، محمد تقی بن ملا علی بن آقا محمد شهمیرزادی ، تاریخ کتابت : ۱۲۳۵ هـ ، ۱۲۰ برگ .^۴

دکتر ابوالقاسم امامی نیز ترجمه کاملی از این دیوان را در سال ۱۳۷۳ ش ، توسط انتشارات اسوه منتشر کرده است .

این دیوان [که کاملترین دیوان چاپ شده موجود است] دارای ۵۰۶ قطعه است و به ترتیب الفبای قافیه ها منظم شده است . نسخه جدید این دیوان با بررسی و تحقیق کامل سلمان الجبوری توسط انتشارات ذوی القربی قم در سال ۱۴۲۶ هـ بر اساس ترتیب حروف الفبا و در ۴۹۰ قطعه به ضمیمه مستدرک علی انوار العقول مجموعاً در ۶۴۸ صفحه منتشر شده است .

۷- گردآوری ملا قاسم ، پسر محمد تقی خوانساری ، اشعار این دیوان از کتاب « تحفه الزائر » مجلسی نقل شده است .^۵

۸- گردآوری شیخ محمد علی مدرس خیابانی (م ۱۳۷۳ هـ) نویسنده « ریحانه الادب » . این دیوان ، ضمن مجموعه ای با نام « دیوان المعصومین » است که جلد دوم آن (از حضرت سجاد تا حضرت صاحب) چاپ شده و جلد اول (از اشعار پیامبر تا امام حسین) به چاپ نرسیده است .

^۱ - الذریعه - ج ۲ ص ۴۳۱-۴۳۲

^۲ - فهرست کتابخانه ملی - ج ۱۰ ص ۱۹۱

^۳ - فهرست کتابخانه خوانسار - ج ۱ ص ۱۲۰

^۴ - فهرست کتابخانه فضیه - ج ۱ ص ۲۴

^۵ - فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران - ج ۲ ص ۱۱۹